

Taşranın Denetimi ve Asimilasyonu: Diyarbakır'da Sivil Devlet Eğitimi'nin Ortaya Çıkışı (1868-1908)

Selçuk Akşin Somel
(Sabancı Üniversitesi)

Giriş

Bu makale Tanzimat ve Mutlakiyet devirlerinde Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır vilayetinde ve bu bağlamda Kürdistan coğrafyasındaki eğitim siyasetini konu almaktadır. Ağırlık sivil devlet okullarının, diğer bir ifadeyle mülkî mekteplerin bölgedeki gelişim sürecine verilecektir. Dolayısıyla Diyarbakır ve çevresindeki askeri mektepler, *Hâdim-i Terakki* gibi devletten özerk yerel eğitim girişimleri, bölgesel Ermeni, Rum, Musevi, Süryani ve Keldâni cemaat okulları veya yabancı misyoner kurumları makalenin kapsamı dışında kalacaktır. Dolayısıyla bu makale Diyarbakır ve çevresinin kadim medreseleri ve Gayrı Müslim eğitim kurumlarıyla öteden beri sahip olduğu kültürel birikimini ortaya koymak amacıyla değildir. Gayrı Müslim cemaat okullarına ve yabancı misyoner kurumlarına sadece 1878 Berlin Kongresi ve 1880 sonrasında kurulan Maarif Meclisleri bağlamında değinilecektir.

Aynı şekilde bu makalede ilk eğitim ve ibtidai mektepleri üzerinde fazla durulmayacaktır. Zira son dönem Osmanlı istatistiklerinde geleneksel mahalle mektepleriyle devlet eliyle açılan ibtidai mektepleri arasında net bir ayırım yapılmamış, mahalle mektebi ve ibtidai mektebi ayrımı yapılmaksızın tüm ilkokullar “ibtidai mektebi” kategorisi altına sokulmuştur. Bu durumda Maarif Nezareti'nin Diyarbakır bölgesindeki ilk eğitim politikası hakkında şu aşamada nicel verilere dayanarak sağlıklı değerlendirmeler yapmak hayli zordur.

Osmanlı Devleti'nin maarif hayatına doğrudan müdahale ederek sistemli bir eğitim siyaseti geliştirme çabasına ancak II. Mahmud saltanatının son yıllarından itibaren, yani 1838'lerden başlayarak rastlıyoruz. Ancak imparatorluğun din dil soy ayrımı olmaksızın tüm tebaasını kapsayıcı bir maarif siyasetini başlatması 1856 tarihli Islahat Fermanı sonrasında gerçekleşmiştir. İlk önce payitaht İstanbul ve merkeze yakın vilayetlerde, zaman içerisinde imparatorluğun daha

uzak bölgelerinde Osmanlı maarif siyasetinin damgasını vurmaya başladığına şahit olmaktadır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gerek Müslim, gerekse Gayrı Müslim okullarını ve ayrıca medreseleri tek bir yasal çerçeve içerisine dahil etme ve özel okullarını resmî denetim altına alma çabasının hukukî bir izdüşümü niteliğindedir.¹

Osmanlı idaresinin sivil nitelikli olarak açtığı ilk okul türü rüşdiye mektepleridir. Başlangıçta bir nevi ortaokul olarak tasarlanmış olan rüşdiyelerin ilk örnekleri 1847 yılından başlayarak İstanbul, Balkanlar ve Batı Anadolu vilayet merkezlerinde kurulmuştur. Rüşdiye mekteplerinden beklenen ortaokul işlevinin görülememesi üzerine 1870'lerin başlarından itibaren idadi mektepleri denen, günümüz liselerine daha yakın seviyede okullar tesis edilmeye başlanmıştır. Yine aynı sıralarda ilk defa olarak devlet eliyle, ibtidai mektepleri denilen ilk okullar açılmaya başlanmıştır.²

Biliyoruz ki devlet okulları kurulmaya başlanmadan önce halk kitleleri, eğitim kurumlarından yoksun değillerdi. Yerel İslam vakıfları yüzyıllardır mahalle mekteplerine, medreselere, tekke ve zâviyelere maddi katkıda bulunmaktaydı. Müslüman nüfus ilk eğitim olarak Kur'an bilgisini edinmekte, daha üst düzey dinî eğitim almak üzere medreselere devam etmekteydi.³ Aynı biçimde Gayrı Müslim cemaat çocukları kilise ve havra vakıflarına bağlı cemaat mekteplerinde dinsel ağırlıklı eğitim görmekteydiler.⁴ Gelenksel ilk eğitimi görmüş Müslim ve Gayrı Müslim gençler zanaat ve ticaret öğrenmek üzere çırak sıfatıyla esnaf yanına girmek suretiyle mesleki eğitimlerini uygulamalı olarak almaktaydılar.

Osmanlı Devleti'nin eğitim meselesine el atması bir yandan Islahat Fermanı'nın Gayrı Müslim tebaaya eğitim alanında tanıdığı özgürlük alanları karşısında kendisini Müslüman nüfusun eğitimiyle ilgilenme mecburiyetinde hissetmesinin bir yansıması olarak görülebilir. Aynı zamanda bu devrede Osmanlıcılık siyasetinin, yani din dil soy ayrımı olmaksızın tüm tebaa arasında bir "Osmanlı milleti" bilincinin yaratılması yaklaşımı revaçtaydı ve devlet okullarına bu

---

¹ Selçuk Akşin Somel: *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908). İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim, 2010); Bayram Kodaman: *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988).

² Somel, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi*, 60-66, 94-103.

³ Osman Ergin: *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. Cild 1-2 (İstanbul: Eser Yayınları, 1977).

⁴ Selçuk Akşin Somel: "Christian community schools during the Ottoman reform period," Elisabeth Özdalga (haz.), *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy* (London; New York: RoutledgeCurson, 2005), 254-273.

yönde bir eğitim misyonu yüklenilmişti. Üçüncü bir etken olarak taşra şehirlerindeki Müslüman ahalinin bir bölümünde devlete yönelik giderek artan bir modern okul talebinin varlığı da zikredilmelidir. Devletin söz konusu talebi bazı bölgelerde yeterince yerine getirememesi üzerine Müslüman bazı girişimcilerin inisiyatifi ellerine alarak ilk defa modern nitelikli özel okullar açmaya başladıklarını biliyoruz.⁵

Tanzimat Devrinde Diyarbekir ve Çevresine Yönelik Eğitim Siyaseti

Bütün bu gelişmeler bağlamında Kürdistan ve özel olarak da Diyarbekir vilayetinin durumu neydi? Osmanlı idaresinin Doğu Anadolu coğrafyasını doğrudan denetim altına alma süreci II. Mahmud saltanatında başlamış ve Sultan Abdülmecid döneminde, en azından güçlü Kürt beylerinin siyasi güçlerinin kırılması bağlamında, 1850'ye doğru tamamlanmıştır. Bu sırada Bab-ı Âli'nin Kürdistan'daki önceliği okul kurmak değildi; zaten henüz merkez eyaletlerinde mektep açmaya yeni başlamış olan, tüm imparatorluğu şâmil bir maarif siyasetinin henüz şekillenmediği bir dönemde devletin bölgede eğitim yatırımlarına girişmesi beklenmezdi. Buna karşılık bölgede bazı kişisel ve sınırlı nitelikli bazı eğitim yatırımlarının olduğu biliniyor. Örneğin Sultan Abdülmecid 1851/1852 kışında Muş'ta, maliyetini şahsen karşıladığı bir mahalle mektebi inşa ettirmişti. Kürdistan eyaleti askerî valisi Abdülkerim Nadir Paşa'nın gönderdiği rapordan öğrendiğimize göre o zamana dek Muş kasabasında Müslümanlar için tek bir okul dahi mevcut değildi. İnşa edilen taş binanın bütün masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanmış ve mektebe padişahın adı verilmiştir. Mektebe yüz öğrenci kabul edilmesi beklenmekte olup hoca maaşı da dahil olmak üzere aylık mektep giderleri yekûnunun yaklaşık 1000 Kuruş civarında olması tahmin ediliyordu. Muş kaymakamı mektebin aylık masrafların karşılanması amacıyla sırf bu maksatla özel bir eğitim vergisi (*rüsûm-ı tahsîliyye*) toplamaya başlamıştı.⁶

---

⁵ Bu konuda bkz. Selçuk Akşin Somel: "II. Abdülhamid İstanbul'unda Müslüman Özel Okulları," Coşkun Yılmaz (haz.): *II. Abdülhamid. Modernleşme Sürecinde İstanbul* (İstanbul: ATM Ltd Şti; Seçil Ofset, 2010), 320-335.

⁶ Kürdistan eyaleti askerî valisi Abdülkerim Nadir Paşa'nın 17 Ra 1268/10 Ocak 1852 tarihinde Bâb-ı Âli'ye gönderdiği rapor ve 11 R 1268/3 Şubat 1852 tarihli irade için bkz. BOA ID 15116; 2 Ş 1270/28 Haziran 1854 tarihli irade için bkz. BOA ID 18851.

Bu tarz tekil örnekleri bir tarafa bırakacak olursak, Doğu Anadolu ve özellikle Diyarbakır ve çevresi için düzenli eğitim yatırımlarının Maarif Nizamnamesi sonrasında, yani 1869'dan başlayarak geliştiğini söyleyebiliriz. Söz konusu tarih, imparatorluk geneline baktığımızda hayli geç bir zaman dilimini yansıtmaktadır. Devletin İstanbul haricinde ilk kez 1849'da Bursa ve Edirne'de rüşdiye mektepleri açtığını, bunu Rumeli vilayet ve sancaklarının takip ettiğini biliyoruz.⁷ 1863'e gelindiğinde imparatorluk çapında Rumeli'de 34, Anadolu'da 10 ve Arabistan vilayetlerinde 4, yani toplam 48 rüşdiye mektebi açılmıştı. Söz konusu rakamların içerisinde Diyarbakır veya herhangi bir diğer Güneydoğu veya Doğu Anadolu şehri yoktur. 1863'de rüşdiye eğitimi görmek isteyen bir Diyarbakırlı gencin gidebileceği en yakın rüşdiye mektebi Halep'te bulunuyordu.⁸ Bu veriler Tanzimat devrinde Güneydoğu veya Doğu Anadolu bölgelerinin imparatorluk merkezi açısından sahip olduğu marjinal değer açısından uyarıcı niteliktedir.

Diyarbakır ve Mardin'de ilk rüşdiye mekteplerinin 1868 ortalarında açıldığı muhtemeldir.⁹ Esasında bölgede maarifin yaygınlaştırılmasına dair en eski resmi kayıtlardan birisi, Eylül 1870'de Diyarbakır Vilayeti Meclis-i Umumisi'nin aldığı ve Maarif Nezareti ile Şura-yı Devlet'in de Aralık 1870'de onayladığı, Diyarbakır ve çevresindeki 16 mahalle mektebinin ıslah edilmesi ve 79 adet yeni sıbyan mektebinin inşa edilmesi kararıdır. Söz konusu proje yerel ianelerle finanse edilecekti.¹⁰ Ancak bu proje geleneksel İslâmî okulların modernleştirilerek yaygınlaştırılmasını hedeflemekteydi. Yani amaç eğitim modernizasyonundan ziyade İslam dininin güçlenmesini sağlamaktı.

1873 yılında Diyarbakır vilayetinin bütününde – ki o zamanlar Malatya, Siird, Mardin, Mamuretülaziz sancaklarını da kapsıyordu – toplam 13 rüşdiye kurulmuştu. Bunlardan öğrenci sayısı yüzü geçen tek rüşdiye 123 öğrencili Diyarbakır rüşdiyesiydi. Diğer rüşdiyelerin hiç birinde – yani Malatya, Mamuretülaziz, Eğin, Arabkir, Siverek, Mardin, Mezraa, Siird,

---

⁷Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 94-100.

⁸ *Devlet Salnâmesi. Def'a 18. Sene 1280'*den alıntılanan: Mehmet Ö.Alkan: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 19-20.

⁹ BOA MF.MKT 6-132. İlk rüşdiye mezunları Şaban 1289/Ekim 1872'de diplomasını aldıklarına göre dört senelik eğitim süresi göz önüne alınırsa söz konusu okullar 1868'de açılmış olmalıdırlar.

¹⁰ BOA Ayniyât Defteri [AD] No.887, sayfa 40, 16 Cemâziyülâhir Sene 87/13 Eylül 1870 tarihli yazı; AD No. 887, sayfa 47-48, 19 Ramazân Sene 1287/6 Aralık 1870 tarihli yazı.

Çarsacak, Çermik, Keban Madeni, Behisni – öğrenci sayısı elliye varmıyordu. Vilayet genelinde toplam öğrenci sayısı 417 idi.¹¹

1876'ya gelindiğinde Diyarbakir vilayeti genelinde toplam rüşdiye sayısının üç sene zarfında 14'ten 21'e yükseldiğini görüyoruz. Bunlardan öğrenci sayısı yüzü geçen tek rüşdiye yine 125 öğrencili ve üç muallimli Diyarbakir rüşdiyesiydi. Öğrenci sayısı elliyi aşan diğer rüşdiyeler Malatya (85), Mamuretülaziz (85), Eğin (70) ve Arabkir'de (60) bulunuyordu. 1876 sıralarında vilayet genelinde toplam rüşdiye öğrenci sayısı 417'den 827'ye yükselmişti – yani neredeyse % 100 oranında bir öğrenci artışı söz konusuydu. Günümüz Diyarbakır il sınırları baz kabul edilirse Ergani Madeni, Eğil, Çermik, Çüngüş, Lice, Hani kazalarında rüşdiye mektebi bulunduğu görülür. Ancak Diyarbakir vilayeti dahilindeki rüşdiyeler muallim kadrosu itibarıyla zayıf ve yetersizdi. Normalde bir rüşdiye mektebinin başında muallim-i evvel olarak bilinen baş öğretmen bulunup ona yardımcı olmak üzere bir de muallim-i sani, yani ikinci öğretmen görev yapmaktaydı. Diyarbakir vilayeti genelinde ise Diyarbakir şehri, Malatya ve Eğin kasabaları dışındaki rüşdiyelerde muallim-i evvel derecesinde öğretmen yoktu. Hatta Pertek kazası rüşdiyesi mevcut olmakla birlikte tümünden muallimsizdi.¹²

Söz konusu 1876 rakamlarını imparatorluk bağlamında karşılaştırmalı olarak mütalaa edersek daha anlamlı çıkarsamalarda bulunabiliriz. Bunu yapmak üzere yine aynı sırada kuzeybatı Anadolu'yu kapsayan Hüdâvendigâr vilayetindeki rüşdiye sayısına bakmakta fayda vardır. O sıralarda merkezi Bursa olan Hüdâvendigâr vilayeti yaklaşık olarak günümüz Bilecik, Balıkesir, Eskişehir, Kütahya, Uşak illerini içermekteydi. Adı geçen vilayetin nüfusu Diyarbakir vilayetinin yaklaşık nüfusu olan 400 000'in en az üç katıydı, yani 1.2 milyonu geçiyordu. 1876 sıralarında söz konusu vilayette 25 rüşdiye ve toplam 895 öğrenci bulunuyordu. İlginçtir ki Hüdâvendigâr vilayeti için verilen söz konusu rakamlar Diyarbakir için verilen rüşdiye ve öğrenci sayılarına çok yakındır. Nüfus itibarıyla Hüdâvendigâr'ın üçte biri raddesinde bulunan Diyarbakir vilayetinde rüşdiye ve öğrenci sayılarının yaklaşık denk olması bizce Diyarbakir vilayeti halkı – veya belki eşraf ve seçkinleri arasında – zamanına göre eğitim konusunda ciddi bir talep ve şevk bulunduğu bir belirti olarak düşünülebilir. Muallimlerin niteliğine bakıldığında Hüdâvendigâr

---

¹¹ *Devlet Salnâmesi. Def'a 28, Salnâme 1290* (Ketebe Tevfik, 1290)'a dayanarak Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, 31.

¹² *Diyârbekir Vilâyet Salnâmesi. Sene 1292. Def'a 7. (ty, yy), 127.*

vilayetindeki tüm rüşdiyelerde muallim-i evvellerin görev yaptığı dikkati çekmekte. Söz konusu vilayette muallimsiz tek rüşdiye yoktu.¹³ Bu durum bize iki olasılığı akla getirmekte. Birincisi, Maarif Nezareti öğretmen atamalarında Hüdâvendigâr vilayetini Diyarbekir vilayetine oranla ciddi ölçülerde kayırıyordu. Bir diğer olasılık ise İstanbul'da eğitim görmüş muallimlerin ücra bir bölgeye gitmektense yakın kasabalara atanmak konusunda ısrarcı olduklarıdır.

1868-69'da Diyarbekir'de açılan diğer bir eğitim müessesesi Diyarbekir Islahhanesi'dir. Burada yetim ve kimsesiz çocuklar eğitim görmekte, kendilerine çeşitli zanaat kollarında meslek edindirilmeye çalışılmaktaydı. Diyarbakırlı bazı hayırseverler Islahhane'nin mali giderlerinin karşılanması amacıyla sahip oldukları dükkanların gelirlerini Islahhane'ye terk etmişlerdi.¹⁴

Diyarbekir vilayet merkezi eşraf ve ileri gelenlerinin eğitim konusundaki ilgilerinin bir diğer göstergesi Diyarbekir Meclis-i Umumisi'nin 1869'da İstanbul'a başvurarak bir Ziraat Mektebi kurulması doğrultusunda bulunduğu taleptir. Söz konusu talep Şura-yı Devlet tarafından finans kaynağı ve uzman hoca eksikliği gerekçe gösterilerek kabul edilmemiştir.¹⁵

1875'de Diyarbekir ileri gelenlerinden oluşan Vilayet Meclis-i Umumisi'nin Maarif Nezareti'ne bir mazbata sunarak şehirlerinde bir idadi mektebi kurulmasını talep ettiğini biliyoruz. Gerekçesi, rüşdiyelerde verilen eğitimin daha üzerinde ve daha derinlemesine bilgilerini genişletmek isteyen rüşdiye mezunu çocukların Diyarbekir'de böyle bir olanağa sahip olmamalarıydı. Dolayısıyla gerek Diyarbekir şehrindeki, gerekse çevre sancaklarındaki rüşdiye mezunlarına hitap edecek bir idadi mektebi kurulması kuvvetli bir yerel arzu olarak ortaya çıkmıştı. Mazbatada, idadinin inşa masraflarının tümüyle yerel katkılarla karşılanacağı doğrultusunda güvence verilmekte, daha sonra muallim maaşlarının da mümkün mertebe yerel tasarruflardan karşılanacağı bildirilmekte, Bâb-ı Âli'den şimdilik sadece idadi inşası için izin istenmekteydi. Sadaret ve Maarif Nezareti bu talebe olumlu yaklaşmışlar ve idadi mektebinin inşasına izin vermişlerdir.¹⁶ Ancak çok çarpıcıdır

---

¹³ *Salnâme. Sene 1292. Def'a 6* (Matba'a-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr), 121.

¹⁴ BOA BEO Ayniyat Defterleri No.888 Evrak No.64 s. 65.

¹⁵ BOA ŞD-NF-1453-16.

¹⁶ BOA ŞD-1455-6.

ki Diyarbakir idadisinin fiilen eğitime açılması ancak 1891-92 gibi daha geç bir tarihte olacaktır. Bu olgunun nedenleri aşağıda tartışılacaktır.

Diyarbakir’de açılan ilk rüşdiye mektebi muallimlerinin yerel aydın ve edebiyatçılardan oluştuğunu görüyoruz. Örneğin Diyarbakir şairlerinden Sıdkı Efendi 1870-1877 arasında Urfakapı’da bulunan ilk rüşdiye mektebinin öğretmenliğini sürdürmüştü. Yerel ulemadan şair Suphi (ö. 1912) Diyarbakir müftülüğünde bulunmuş, ayrıca Diyarbakir rüşdiyesinde Arapça muallimliği de yapmıştı. Ancak Diyarbakir rüşdiyesinde okumuş olan şair Süleyman Nazif’in (1869-1927) rüşdiye izlenimleri hayli olumsuzdur. Nazif’e göre “*Bu mektebin usuli talimi pek fena idi. Şakirdler öğrenmekten ziyade ezberci, mürrai ve sersem olurlardı.*” Şair öğretim usullerinin kötülüğü yüzünden bu rüşdiyeden bir şey öğrenemediğini vurgulamaktadır.¹⁷

1870’li yıllarda Diyarbakir rüşdiyesinden mezun olan gençlerin şehirde lise, askeri okul veya meslek yüksek okulu türünden bir kurumda daha yüksek bir eğitim görme olanakları yoktu. Bu nedenle 1880’ler öncesinde Diyarbakir rüşdiyesinden mezun olan yetenekli çocuklar yerel devlet dairelerinde görev almaktaydılar. Bunlardan bazıları Diyarbakir’in kültür ve sanat alanlarında şöhret bulmuşlardır. Örneğin Mehmed Tevfik Bey (1865-1905) rüşdiyeden mezun olduktan sonra Diyarbakir mahkemelerinde kâtipliklerde ve sorgu yargıçlığında bulunmuştur. Yazdığı gazelleriyle bilinmekteydi.¹⁸ Erzurum askerî idadisinden Diyarbakirli rüşdiye mezunlarına yönelik öğrenci talebi olmasına karşın aradaki mesafenin uzaklığı gerekçesiyle gençler bu teklife rağbet etmiyorlardı.¹⁹ Öte yandan maddi gücü yerinde aileler oğullarını daha ileri eğitim için doğrudan İstanbul’a gönderiyorlardı. Bu konuda örnek olarak tanınmış Jön Türklerden Doktor İshak Sükûti’yi gösterebiliriz. Diyarbakir’in bilinen ailelerinden biri olan Sükûtîzâde’lere mensup olan İshak Sükûti 1868 doğumlu olup muhtemelen mahalle mektebine devam ettikten sonra Diyarbakir rüşdiyesinden mezun olmuştur. Bunu takiben İstanbul’a giderek Askerî Tıbbiye’nin idadi ve yüksek okul kademelerinde eğitimini tamamlamıştır. Geleceğin İttihad ve Terakki’sini teşkil edecek olan İttihad-ı Osmanî gizli cemiyetinin kurucuları arasında İshak Sükûtî yer almaktaydı. Bir diğer örnek olarak ulemadan Abdülaziz Hâlis Çıkıntaş’ı (1867-1935) verebiliriz.

---

¹⁷ Şevket Beysanoğlu: *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları. İkinci Cilt: Tanzimattan Cumhuriyete Kadar* (İstanbul: Işıl Matbaası, 1959), 92, 131, 274.

¹⁸ Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 119.

¹⁹ BOA ŞD-1455-6.

Mem u Zin'i Kürtçeden Türkçeye tercümesiyle tanınan Çıkıntaş mahalle mektebini bitirdikten sonra Diyarbakır rüşdiyesine devam etmiş, 1885'de mezun olduktan sonra eğitimini Râgıbiyye Medresesi'nde sürdürmüş, bunu müteakip İstanbul'a giderek Muallimhane-i Nüvvab'da kadılık öğrenimi görmüştür.²⁰

Abdülhamid Devrinde Eğitim Gelişmeleri ve Maarif Meclisleri

İmparatorluğun geneline yönelik olduğu gibi Kürdistan ve özellikle Diyarbekir ve havalisine yönelik kapsamlı bir eğitim siyasetinin uygulanmaya konmasını II.Abdülhamid devrinde görmekteyiz. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Balkanlarda ciddi bir nüfus ve toprak kaybına uğramış olan imparatorluk 1878'e gelindiğinde artık demografik açıdan ağırlıklı olarak Müslüman kimliğine sahip olmuştu. Öte yandan 19.yüzyıl boyunca gelişen Gayrı Müslim milliyetçiliklerinin yanısıra özellikle Arnavutlar ve Araplar gibi Türk olmayan Müslüman halklar arasında da ulusçu akımlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu meyanda Kürdistan'da Nehri'li Şeyh Ubeydullah hareketi gelişmekteydi. Söz konusu şartların etkisiyle Mutlakiyet idaresi, Müslüman nüfus arasında ayrılıkçı hareketleri önleyerek imparatorluk tebaası arasında devlete ve halife-sultana itaat ve sadakat bağlarını pekiştirmek amacıyla dinsel-ideolojik bir araç olarak İslamcılık siyasetini uygulamaya başlamıştır. Adı geçen siyasetin değişik boyutlarıyla doğrudan doğruya eğitim siyasetine de yansımaları olmuştur.²¹

Bir diğer gelişme ise 1877-78 savaşı ve Berlin Kongresi kararlarınının 61.maddesi uyarınca "vilâyât-ı sitte", yani altı vilayet (Diyarbekir, Mamuretülaziz, Bitlis, Van, Erzurum, Sivas) olarak adlandırılan bölge vilayetlerinde yerel Hıristiyan nüfusu lehine düzenlenmesi öngörülen yerel yönetim reformlarının devlette yarattığı olası bir Ermeni ayrılıkçılığı korkusuydu. Bu korkuyu perçinleyen diğer bir gelişme Gayrı Müslim nüfusa yönelik Amerikan Protestan misyoner faaliyetleriydi. Osmanlı yöneticileri bölgede açılan Amerikan misyoner okullarını Ermeni tebaasını devlete sadakatten koparacak kuruluşlar olarak algılıyorlardı.²²

---

²⁰ Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 114, 332.

²¹ François Georgeon: *Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2006), 170-245.

²² Ali Karaca: *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa* (İstanbul: Eren Yayınevi, 1993), 37-54.

Abdülhamid rejimi 1878-80 arasında konsolide olduktan sonra giriştiği ilk faaliyetlerden birisi vilayet merkezlerinde maarif meclisleri açmak olmuştur. 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi taşra sathında okullaşmanın etkin bir kurumsal aracı olarak yerel maarif meclislerinin kurulmasını öngörmekteydi. Buna göre özellikle devlet eliyle açılacak ibtidai mekteplerinin finansmanı yerel halkın ve eşrafın ianeleriyle sağlanacaktı. Söz konusu maddi desteğin temin edilmesi müftü, imam, esnaf ileri gelenleri gibi yerel halk temsilcilerinin tasvip ve onayını garantilemeye bağlıydı. Bu ise zikredilen halk temsilcilerinin kurulacak maarif meclislerine dahil edilmeleriyle mümkün olabilirdi. Maarif meclislerinin diğer bir işlevi bölgedeki eğitim kuruluşlarının denetlenmesi olacaktı.²³

Vilayet maarif meclislerine ilişkin kararlar 1869'da yasalaşmış olmasına karşın meclislerin kurulması ancak Abdülhamid döneminin ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Maarif meclislerinin teşkil edilmesi konusundaki 1 S 1299/23 Aralık 1881 tarihli bir rapor bize meclislerin hangi saiklerle açıldığı konusunda aydınlatıcıdır. Söz konusu belge Abdülhamid rejiminin vilayetlerdeki eğitim politikasının saiklerini açıkça ortaya koymaktadır.²⁴

Bu metin Hıristiyan tebanın, cemaatlerinin sürekliliği ve ilerlemesi (*milliyyetlerinin beka ve terakkisi*) ve maddi refahı (*saâdât-i dünyeviyyeleri*) açısından eğitimi bir garanti saydıklarına işaret ediyordu. Gayrı Müslimlerin okullarını geliştirmek için sergiledikleri yoğun gayret ve fedakârlıklar emsal olarak gösterildikten sonra, Hıristiyan okullarındaki eğitimin Osmanlı hükümetinin siyasetine uygun olması gerektiği vurgulanıyordu. Bu amaca ulaşmak için iki önlem öneriliyordu; ilk olarak, Gayrı Müslim okullarının maddi ihtiyaçlarının elden geldiğince devlet desteğiyle karşılanması, ikinci olarak da, bu kurumların etkin bir şekilde denetlenip gözetim altında tutulması.²⁵ Öte yandan rapor bu önlemlerin alınmaması halinde imparatorluğun, Gayrı Müslim cemaatlerin sahip olduğu “eğitim sermayesinin” (*sermâye-i maârif*) faydalarından mahrum kalacağı ve bu okulların “belki de” zararlı bile olabileceği uyarısını yapıyordu. Rapordaki bu pasaj cemaat okullarını ayrılıkçı propagandalarını yaymak üzere bir araç olarak

---

²³ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 118-122, 126-134.

²⁴ Aziz Berker: *Türkiye'de İlk Öğretim I: 1839-1908* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 28; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, 45-46.

²⁵ Berker, *Türkiye'de*, 128.

kullandıklarından kuşkulanan Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar gibi Gayrı Müslim cemaatler dahilindeki milliyetçi hareketler karşısında Bâb-ı Âli'nin endişelerini yansıtır.

Rapora göre “bazı yabancılar” (*bir takım ecânib*) “bilim ve sanatı yaygınlaştırmak üzere saygıdeğer bir davaya hizmet etmek” aldatıcı görüntüsü altında (*neşr-i ilm ü marifet vazife-i muhteremesini rû-pûş-i hîle ve mekîdet ederek*) Hıristiyan okullarına devlet yardımı yapılmamasını istismar ediyorlar, Maarif Nizamnamesi'nin getirdiği özgürlüklerden yararlanarak vilayetlerin çeşitli yerlerinde okullar açabiliyorlardı. Bu okullarda Osmanlı çocuklarını ve yetişkinlerini kendi emellerine uygun olarak eğitime fırsatını buluyorlardı. Böylesi bir istenmeyen durum ancak bütün yörelerde maarif meclislerinin kurulmasıyla önlenebilirdi. Böylece bir yandan Hıristiyan Osmanlıların ve yabancıların okulları denetim altında tutulacak, bir yandan da devlet okullarının eksikliklerinin giderilmesi mümkün olacaktı. Mevcut mali darboğaz imparatorluğun her yanında aynı anda maarif meclislerinin kurulmasını olanaklı kılmadığından, öncelik Anadolu'nun eğitsel gelişim bakımından daha geri kalmış durumda bulunan, dolayısıyla eğitimde yabancı etkisine daha açık olan bölgelerine verilecekti. Vilayet merkezlerinde maarif meclisleri kurulmasının bir yandan da sıbyan okulları için taşra sathında öğretmen okullarının açılmasını, ve vilayet maarif idaresi şubelerinin yavaş yavaş sancak ve kazalara değin yaygınlaşmasını kolaylaştıracağı düşünülmekteydi. Bu metinde vurgulandığı üzere acilen maarif meclisleri kurulması öngörülen vilayetler Diyarbekir, Erzurum, Mamuretülaziz, Sivas ve Van idi, yani yukarıda sözünü ettiğimiz altı vilayetten beşi söz konusuydu.²⁶

Bu rapordan, maarif meclislerinin kurulmasında başlıca amacın, vilayetlerde devlet okullarının yaygınlaştırılmasıyla birlikte, Gayrı Müslim cemaat kurumlarının ve yabancı okulların etkili bir biçimde kontrol altında tutulması ve denetlenmesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca büyük bir ihtimalle yeterli sayıda devlet okulu bulunmayan yörelerde Müslüman çocukları yabancı okullara devam etmekteydi ve ancak bu yerlerdeki devlet okulu sayısının artırılmasıyla bu durumun önüne geçilebilirdi. Yukarıda da belirtildiği üzere Abdülhamid devrinde yabancı kurumlar giderek artan ölçülerde, Müslüman ve Gayrı Müslim çocukların siyasi endoktrinasyona tabi tutulduğu ve böylece devlete ve padişaha olan bağlılıklarının zayıflatıldığı kuruluşlar olarak algılanmaya başlamıştı. Müslüman öğrenciler söz konusu olduğunda İslamî değerlerin

---

²⁶ Berker, *Türkiye'de*, 128; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, 46; BOA ID 67930.

zayıflatılması tehlikesi ilave bir tehdit arz ediyordu. Bu gibi endişeler ışığında vilayetlerde maarif meclislerinin kurulması hususu acil bir ihtiyaç olarak zuhur etmişti. Diyarbakir'e baktığımızda, burada 1882'de maarif meclisinin kurulmuş olduğunu görmekteyiz.²⁷ Bu da Osmanlı idaresinin Diyarbakir'i siyaseten kritik bölgelerden biri olarak algıladığını gösteriyor.

Bundan sonra Diyarbakir bölgesindeki şehir ve kasabalarda eğitim yatırımlarına toplumsal ve finansal altyapı oluşturmak üzere yerel maarif komisyonları kurulmaya çalışılmıştır. Abdülhamid döneminin sonlarına, yani 1906 yılına gelindiğinde Diyarbakir vilayet merkezinde altı üyeli bir maarif meclisi bulunmaktaydı. Üyeleri arasında Diyarbakir müftüsü, bir medrese müderrisi, "hacı hâfız" sıfatlı bir kişi de vardı. Vilayet merkezi dışında vilayete bağlı olan Mardin ve Ergani Maden sancak merkezlerinde sancak maarif komisyonları mevcuttu. Kazalara bakıldığında, vilayet genelindeki toplam 11 kazadan sadece Siverek, Silvan ve Çermik'te maarif komisyonlarının kurulmuş olduğunu görmekteyiz. 1906 sıralarında sancaklardan Mardin'e bağlı hiçbir kazada maarif komisyonu mevcut değildi.²⁸ Maarif komisyonlarının kurulması büyük ölçüde yerel eşrafın komisyonlara katılımı ve desteğine bağlı bulunduğundan sunulan söz konusu veriler bize Diyarbakir vilayeti genelinde maarife yönelik ilgi ve desteğin ölçüsünü sergiler niteliğindedir. Buna göre Diyarbakir merkez sancağı ve Ergani Maden sancağında kaza ölçeğinde eğitime ilgi Mardin sancağına kıyasla nispeten daha yüksek gibiydi. Öte yandan Diyarbakir vilayetindeki maarif meclislerinde Gayrı Müslim üyelerin olmayışı dikkat çekicidir.

1883'de Diyarbakir Vilayeti'nde toplam 7 rüşdiye mektebi bulunuyordu. Bunlar Diyarbakir vilayet merkezi, Malatya, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Mardin, Lice, Hani ve Behisni şehir ve kasabalarındaydı. Şayet günümüz Diyarbakir il sınırlarını baz kabul edersek sadece Lice ve Hani'de rüşdiye mevcut olduğu görülür.²⁹ Yukarıda zikretmiş olduğumuz 1876 verilerine göre Lice ve Hani'ye ek olarak yine aynı sınırlar dahilinde Ergani Madeni, Eğil, Çermik ve Çüngüş kazalarında da rüşdiye mektebi olduğunu hatırlayacak olursak 1883'e gelindiğinde Ergani Madeni, Eğil, Çermik ve Çüngüş kazalarındaki rüşdiyelerin kapanmış olduğu sonucuna varılır.

---

²⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi*, 134.

²⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Diyârbekir. Sene-i Hicriyye 1323. Def'a 20* (Diyârbekir Vilâyet Matba'ası, 1323), 73-152.

²⁹ *Devlet Salnâmesi. Def'a 38. Sene 1300* (Konstantiniyye: Matba'a-i Ebüzziyâ, 1299)'a dayanarak Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, 45

Bu bize Diyarbakir bölgesinde ciddi bir maarif daralmasına işaret etmektedir. Bu gelişmenin nedenleri kesin olarak bilinmemekle beraber iki olasılık akla gelmektedir. Birincisi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı mali yıkım dolayısıyla Maarif Nezareti öğrenci sayısı düşük rüşdiyeleri kapatma yoluna gitmiş olabilir. Bir diğer olasılık söz konusu rüşdiyelerde öteden beri var olan öğretmen sıkıntısının bir türlü giderilememiş olmasıdır.

Bundan yaklaşık on yıl ilerisine, yani 1893-94'e baktığımızda o yıllarda Diyarbakir merkez, Mardin ve Ergani sancaklarından oluşan Diyarbakir vilayeti genelinde toplam 8 rüşdiye mektebinin bulunduğu anlaşılıyor. Bu rakama o sıralarda Diyarbakir idadisine entegre olmuş olan Diyarbakir rüşdiyesi dahil değildir. Buna göre Diyarbakir merkez sancağına bağlı Siverek kazasında, Mardin sancağı dahilinde Mardin merkezinde ve Cizre kazasında, Ergani sancağı dahilinde ise Maden, Palu, Çermik, Çüngüş ve Eğil kazalarında rüşdiyelerin varlığı görülmekte.³⁰ Burada dikkati çeken iki husustan birisi 1870'lerden beri varlığını sürdüren Lice ve Hani rüşdiyelerinin artık mevcut olmamasıdır. Diğerisi ise 1883 sıralarında kayıttan silinmiş görünen Maden, Eğil, Çermik ve Çüngüş rüşdiyelerinin 1893-94'e gelindiğinde yeniden faaliyete geçmesidir. Biz burada maarif idaresinin yöresel eğitim önceliklerinde değişiklikler yaparak kimi kazalardaki rüşdiyeleri kapadığını ve diğerlerinde yeniden açtığına tanık olmaktadır.

Söz konusu okullardan Çermik, Çüngüş ve Eğil rüşdiyeleri dışındaki diğer mekteplerde en az iki öğretmen bulunduğu göz önünde tutulursa 1890'lara gelindiğinde öğretmen sorununun eski şiddetini yitirdiği düşünülebilir. Buna mukabil 1893-94 sıralarında vilayetlerde bulunan toplam öğretmen ve okul personel rakamlarını vilayetlerdeki toplam rüşdiye sayılarına oranladığımızda rüşdiye başına ortalama 1.88 eğitim personeli düştüğü görülür ki bu oran asgari rakam olan 2'nin (muallim-i evvel ve muallim-i sani) altında kalmaktadır. Zira Diyarbakir vilayetindeki rüşdiyelerde görev yapan toplam eğitim personeli 15 ve toplam rüşdiye sayısı 8'dir. Söz konusu hesabı imparatorluk geneline uyguladığımızda karşımıza Osmanlı genel ortalaması olan 2.4 çıkmaktadır ki bu da bize Diyarbakir rüşdiyelerindeki eğitim kadrosunun imparatorluk geneline kıyasla hayli yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır.³¹

---

³⁰ *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidâiye, Rüşdiye, İ'dâdiye, Âliye ile Mekâtib-i Husûsiye ve Ecnebiye ve Dersa'âdet'de Taharrii İcrâ Kılınan ve Taşrada Mevcûd Bulunan Kütübânelerin İstatistiki (1310-1311)Sene-i Dersiyeye Mâliyesine Mahsûsdur* (Dersa'âdet: Matba'a-i 'Osmâniye)'den derleyen: Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, 85.

³¹ *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde*'den derleyen: Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, 90.

Aynı dönemde Diyarbekir’de gördüğümüz diğer bir önemli gelişme 1891-92 devresinde ilk kez bir kız rüşdiye mektebinin açılmasıdır. Böylelikle Diyarbekir’de modern eğitime istekli ve yatkın kızlar Gayrı Müslim mektepleri veya misyoner okulları seçeneğine ek olarak yeni bir eğitim seçeneğine daha kavuşmuş oldular. 1894-95 sıralarında Diyarbekir kız rüşdiyesinde toplam 108 kız öğrenci öğrenim görmekte ve 4 muallime görev yapmaktaydı.³²

Mutlakiyet döneminin son yıllarını teşkil eden 1905-08 devresi istatistiklerine baktığımızda Diyarbekir vilayetindeki rüşdiye dağılımına ilişkin rakamlarda hafif bir artış görmekteyiz: Diyarbekir merkez sancağında 3, Mardin sancağında 2 ve Ergani sancağında 5 rüşdiye olmak üzere vilayette toplam 10 rüşdiye mektebinin bulunduğu anlaşılıyor. Öte yandan kız rüşdiyesi sayısında herhangi bir artış yoktur: vilayetteki yegâne kız rüşdiye mektebi 1908’e gelindiğinde hâlâ sadece Diyarbekir vilayet merkezindedir.³³

İdadi Mektebi, Öğretmen Okulu ve Muallimler

Osmanlı hükümetinin vilayet idadi mekteplerine büyük bir önem attığı görülüyor. Zira söz konusu eğitim kurumları, gittikçe büyüyen, özellikle de taşra sathında yaygınlaşan bürokrasinin âcil eğitilmiş eleman ihtiyacını görece kısa sürede karşılayabilecek birer araç olarak görülüyordu. İdadi mekteplerinin başka bir önemi, Osmanlı kültürel değerlerine ve düzen ve maddi ilerleme gibi modernist düşüncelere aşinalık kazanmış yerel bir seçkinler tabakasının oluşmasında gördüğü işlevdi.³⁴

Vurgulanması gerekli bir husus, imparatorluğun Türkçe konuşulmayan bölgelerindeki ibtidailere ve rüştiyelere tayin edilen meslekten öğretmenlerin esasında anadili Türkçe olan öğrencilere eğitim vermek üzere yetiştirilmiş olmalarıydı. Gayrı Türk bölgeler için uygun öğretmen kadrosunun bulunmaması bu açıdan pek de şaşırtıcı değildir; Türkçe konuşulmayan bölgeler için özel olarak tasarlanmış öğretmen okulları yoktu, ayrıca taşradaki kültürel çeşitliliği tanımaya

---

³² *Ma’ârif-i ‘Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde*’den derleyen: Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, 91.

³³ Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, 141.

³⁴ Somel, *Osmanlı’da Eğitim Modernleşmesi*, 154-160, 220-227.

yönelik resmî bir siyaset de mevcut değildi. 1868 civarında, Arap vilayetlerinde eğitim verecek öğretmenlere İstanbul'daki Darülmuallimin'de yoğun Arapça dersleri verilmesi için bazı girişimlerde bulunulmuşsa da, somut bir sonuç alınamamıştı.³⁵ Bu durum Gayri Türk bölgelerdeki okullarda öğretmenler ve öğrenciler arasında ileşitim zorluklarına yol açmıştır.³⁶

Maarif Nezareti ancak siyasi nedenler zorladığında yerli nüfusa etnik açıdan yakın olan ve bölgenin kültürünü iyi bilen öğretmenler atıyordu.³⁷ Yerli muallim eksikliği özellikle ibtidai mekteplerinde hissediliyordu. Bununla birlikte Abdülhamid devri süresince taşra öğretmen okullarının imparatorluk çapında yaygınlaşmasıyla, yerli öğretmen eksikliğinin bu okullardan mezun olanlarla kısmen de olsa telafi edilebildiği varsayılabilir.³⁸ Rüşdiye mekteplerinde ise bu eksikliği, çoğu kez bölgenin yerlileri olan baş öğretmen yardımcılarıyla gidermek mümkündü.³⁹

Diyarbakır ve bölgesindeki mekteplere yerli muallim yetiştirebilecek darülmuallimin 1883'de eğitime açılmıştır. İlk etapta darülmuallimindeki öğrenci sayısı altı idi.⁴⁰ Ancak dikkati çeken husus aradan yirmi yıldan fazla zaman geçmiş olmasına karşın 1905'lere gelindiğinde darülmuallimindeki öğrenci sayısının sadece dokuz raddesinde kalması, yani dikkati çeken düşük öğrenci sayısıdır.⁴¹

Diyarbakır idadisine dönecek olursak, bu şehrin idadisi ancak 1891-92 sıralarında açılmıştır.⁴² İdadi mektebinin bu denli geç açılmasında, 1884 yılında ihdas edilmiş olan ve aşar vergisi üzerinden alınan Maarif Hisse-i İanesi'nin Diyarbakır vilayeti genelinde etkin toplanamaması,

---

³⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, 572-573.

³⁶ BOA YMTV 60/31 (11 Ş 1309/11 Şubat 1892). Osmanlı Libyasında Türk dilinin öğretimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Libya'da Türk Dilinin Öğretimi Üzerine Bazı Gözlemler," *Bellekten* 59 (1995) 121-132.

³⁷ Somel, *Osmanlı'a Eğitim Modernleşmesi*, 257-258.

³⁸ Somel, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi*, 168-174.

³⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri*, 106.

⁴⁰ *Salnâme-i Diyarbakır. Sene-i Hicriye 1301. Def'a 11*. Kaynak: *Diyarbakır Salnâmeleri*. Üçüncü Cilt. 1286-1323 (1869-1905) (İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999), 218.

⁴¹ *Salnâme-i Diyarbakır. Sene-i Hicriye 1321. Def'a 20*. Kaynak: *Diyarbakır Salnâmeleri*. Beşinci Cilt, 349.

⁴² BOA MF.MKT 156-69.

toplanan meblağların ise eğitim yerine başka bürokratik gereksinimler için harcanması önemli rol oynamıştır. Belgelerde açıkça yazılmasa bile bu uygulamalarda yerel düzeyde bir mali yolsuzluk kokusu almamak mümkün değildir. Ancak İstanbul'un 1886'dan beri sürdürdüğü daimi müdahaleleri sonucunda 1891-92'ye gelindiğinde Diyarbakır idadisi açılabilmiştir.⁴³ Diyarbakır idadisi'nin tanınmış mezunlarından birisi Ziya Gökalp'tir. 1893 yılında Diyarbakır idadisinde toplam 128 öğrenci olduğu anlaşılıyor. Bu öğrencilerin 16'sı paralı yatılı, 26'sı parasız yatılı, 86'sı ise gündüzlü statüsündeydi. Parasız yatılı öğrencilerden ikisi Gayrı Müslimdi.⁴⁴

Abdülhamid devri Mutlakiyet rejimi yoğunlaştıkça devletin muallimler üzerindeki idari denetimi artmıştır.⁴⁵ Buna paralel olarak, rüşdiye muallimlerinden başlayarak yüksek eğitim kurumlarındaki öğretim görevlilerine ve hatta vilayet maarif müdürü gibi yüksek düzey memurlara kadar bütün eğitim personelinin hükümet tarafından kuşkuyla izlendiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ders verirken müfredat dışına çıkan ya da Abdülhamid rejiminin muhafazakâr ideolojisinden farklı tavırlar sergileyen öğretmenlere ve memurlara resmî yazışmalarda ya “ahlâkı yozlaştırma” (*ifsâd-ı ahlâk*), “masum zihinleri kışkırtma” (*ezhân-ı mâsumeyi tehyic*) ya da “münasebetsiz sözler söyleme” (*tefevühât-ı muzır*) gibi cürümler isnat ediliyordu.⁴⁶ 1899'da rejimin Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın Bâb-ı Âli'ye yolladığı bir mektup Abdülhamid rejiminin öğretmenlik mesleğine olan derin güvensizliğine işaret eder. Bu mektupta dine ve devlete karşı düşmanca bir tavır sergileyen bireylerin çoğunlukla öğretmenler arasında bulunduğu bahisle ders konularını öğrencilerin ahlâkını bozacak şekilde yorumlayarak işledikleri belirtiliyordu.⁴⁷ Metinde öğretmenlik mesleğinin “ıslah” edilmesinin gerekliliği vurgulanıyordu.⁴⁸ Söz konusu belge, bu yıllarda sürdürülen soruşturmalarda dine ve devlete

---

⁴³ BOA MF.MKT 89-120; 94-170; 118-79; 148-149.

⁴⁴ *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde*'den derleyen: Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, 66-67.

⁴⁵ 1896 tarihli *Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne Vilâyetlerindeki Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Nizâmname* Madde 2 ve 3. Bkz. *Salnâme-i Maarif. Sene 1316* (1898-1899), 136-137.

⁴⁶ BOA AD No. 1418, s. 180 (24 Ca 1297/4 Mayıs 1880); AD No. 1419, s. 66 (26 N 1297/1 Eylül 1880); AD No. 1422, s. 107 (25 Teşrin-i evvel 1305/6 Kasım 1889); AD No. 1422, s. 515 (5 R 1308/18 Kasım 1890); AD No. 1422, s. 297 (1 N 1307/21 Nisan 1890).

⁴⁷ *İçimizde bulunan ve din ve devletimizin düşmanı olan eşhasın ekserisi hocalık vâzifesiyle mükellef olub tadrîs etdikleri mevaddın tefsîr ve tarifinde muzır şeyler irâdiyle ahlâk-ı etfâli ifsâd eyliyeceklerine şübhe olmadığından...* Bkz. BOA YMTV 189/184 (30 Z 1316/11 Mayıs 1899).

zararlı düşünceler dışı vurdukları saptanan öğretmenlerin görevden alındığını ortaya koymaktadır.⁴⁹ Mektup Bağdat, Basra, Diyarbakir, Musul, Trablus ve Yemen dışındaki vilayetlerin çoğunda öğretmenlerin sıkı bir şekilde denetlendiğini, veya hiç olmazsa denetlenmeye çalışıldığını göstermesi bakımından ilginçtir.⁵⁰ Adı geçen denetlenmeyen vilayetler, yani bu meyanda Diyarbakir ise siyasi sürgünlerin gönderildikleri yerler olarak bilinmektedir. Muhtemelen bu uzak vilayetlerde mesleklerini sürdüren öğretmenler zaten buralara sürgünle gönderilen, siyasi açıdan kuşkulu bireylerdi. Dolayısıyla Abdülhamid rejiminin imparatorluğun belli başlı merkezlerinden uzaktaki bu öğretmenlerle ilgilenmesine gerek yoktu. Böyle olunca, Diyarbakir vilayetinde bulunan rüşdiye ve idadi mekteplerinde görevli muallimlerden en azından bir bölümünün sürgüne gönderilmiş, muhtemelen Jön Türklere sempatiyle bakan rejim muhalifi öğretmenlerden oluştuğunu düşünebiliriz.

Bu çıkarsamamızı kuvvetle destekleyen bir veriyi Diyarbakır idadisi mezunu Ziya Gökalp'ın anılarında saptayabiliyoruz. Gökalp'e göre Diyarbakır İdadisi Mutlakiyet rejimine muhalif bir atmosfer barındırmakta olup özgürlükçü ruh hali idadi öğrencileri arasında kök salmıştı. Kendi ifadesiyle *“orada, aramızda büsbütün başka bir ruhiyet husule geldi. Burada insanlığın şerefini, seciyenin mahiyetini başka türlü anlamağa başladık. Ruhumuzda millet, vatan mefkûreleri, hürriyet, müsavat aşkları uyanıyor, insanların dayak yemeleri gibi bir zilletten münezzeh olması lâzım geldiğine dair bir kanaat doğuyordu.”* Söz konusu atmosfer idadi öğrencilerinin toplu eylemlere girişmelerine zemin hazırlamıştır. Yine Gökalp'in ifadesiyle *“Bir gün dershanede, mubassırlardan biri elindeki değneği bir arkadaşımıza vurdu. Bu hâdise sınıfta büyük bir galeyanın doğmasına sebep oldu. Sınıf, kısa bir müzakere neticesinde, dersten çıkınca mubassırların, muavinlerin elindeki değnekleri kırmağa, bir daha Mektep İdare Heyeti'nden hiç*

---

⁴⁸ *Hulkları ve fikirleri bozulmuş adamların yerlerine iyü adamlar yetiştirilmesi... muallimîn hakkında da icâb eden islahâtın icrâsiyle...* Bkz. BOA YMTV 189/184 (30 Z 1316/11 Mayıs 1899).

⁴⁹ *Teftişât-ı vâkıa esnâsında şân-ı ubûdiyyet ve sadâkate mugâyır fikr ü hâli besleyen muallim görülecek olur ise hemen hizmetlerinden çıkarılmasına...* Bkz. BOA YMTV 189/184 (30 Z 1316/11 Mayıs 1899).

⁵⁰ *Dersââdete bâid mesâfesi olan Yemen ve Bağdat ve Trablusgarb ve Basra ve Musul ve Diyarbakir misillü mahallerden maâda vilâyât-ı sâire mektepleri heyât-ı talîmiyyesi meyânında da öyle hâli ve şânı dâi-i şübhe ve tereddüd kimseler olmayub cümlesinin matlûb-ı âlî dâiresinde ifâ-yı vazîfeye devâm ve ihtimâm etdikleri dahî mahalleriyle cereyân eden muhaberâtdan anlaşılmışdır...* Bkz. BOA YMTV 189/184 (30 Z 1316/11 Mayıs 1899).

*kimsenin değnek taşımayacağına İdare Heyeti'ne tebliğ etmeğe karar verdi. Bu karar icra edildikten sonra artık mektep idaresi değnek istimaline hiçbir zaman cesaret edemedi.”*⁵¹

Aşiretler, Dil ve Din Siyaseti

Biraz önce, devlet okullarındaki muallimlerin genelde Türkçe eğitim verecek şekilde yetiştirildiklerinden söz etmiştim. Söz konusu bir örneklik siyasetinin önemli bir yönü, Gayrı Türk bölgelerde Türk dilinin teşvik edilmesiydi. Kürdistan ve ayrıca Arnavutluk'ta Türkçe'nin tek öğretim dili olması hedefleniyordu ki, 1904 eğitim reformunun amaçlarından biri de buydu. Söz konusu reform uygulamasına göre Kürdistan, Ege Adaları ve Balkanlar'daki devlet okullarında Türkçe dil derslerine özel bir ağırlık verilecekti.⁵² Bu açıdan, Türkiye Cumhuriyeti döneminde Kürtlere yönelik kısıtlayıcı dil siyasetinin bir tür öncülünü Abdülhamid devrinde de görmekteyiz.

Diyarbakır vilayeti taşrasının önemli bir nüfus unsuru göçer aşiretlerden müteşekkildi. Ağırlıklı olarak merkezîyetçi nitelikli Osmanlı idari düzeni açısından göçer topluluklar kontrol edilmesi zor nüfus kümeleri olup nüfus sayımı, vergi salımı, asker alımı gibi bürokratik süreçlere sık sık direnmektedirler. Osmanlı bürokrasisi, devletin üzerlerinde kalıcı sivil idare kuramadığı çevre halkları, medeniyetten uzak, “vahşi” hayat tarzları nedeniyle “medeniyet alanına ve ayrıcalıklı insanlık toplumuna yönlendirilmesi” (*mevdân-ı medeniyyet ve cemiyet-i mümtâze-i beşerîye isâl*) gereken gruplar olarak telakki ediyordu.⁵³ Bâb-ı Âli, aşiretlere merkezi idare kavramını aşılama suretiyle söz konusu nüfus gruplarını denetim altına alma, nizam ve maddi ilerleme mefhumlarını empoze etmek suretiyle aşiretleri idari düzene entegre etmek gibi hedefleri açısından eğitimi başlıca araç olarak görüyordu. Dolayısıyla aşiret bölgelerinde devlet bütçesinden finanse edilen okullar açıldığını ve aşiretlerle bedeviler arasına seyyar muallimler gönderildiğini görmekteyiz.

---

⁵¹ Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 182.

⁵² Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, 232.

⁵³ BOA YMTV 72/43 (22 Ca 1310), tarih 20 R 1310/11 Kasım 1892. Ayrıca bkz. Selim Deringil: *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra: I.B. Tauris, 1998), 41-42.

Vilayet idaresi aşiretleri “medenileştirmek” ve göçerler arasında Sünni inancı güçlendirmek amacıyla ibtidai mektepleri ve camiler inşa etti. ⁵⁴

Ne var ki özerk konumlarını yitirmek istemeyen aşiretler ve göçerler bahsini ettiğimiz bu devlet siyasetini kolaylıkla kabul etmemişler, yer yer direnç göstermişlerdir. Abdülhamid rejiminin aşiret topluluklarını kontrol altına almak konusundaki diğer bir yaklaşımı İstanbul’da kurulan Aşiret Mektebi olmuştur. 1892’de tesis edilen Aşiret Mektebi bir örnek okul olarak kurulmuş, bunu başka Aşiret Mektepleri’nin takip etmesi planlanmıştı. Kurumun başlangıçtaki hedefi, esas olarak Arap vilayetlerindeki aşiretlerden önde gelen ailelerin çocuklarına Osmanlı eğitimi vermek ve onları Osmanlı devletine sadık birer birey haline getirmek yoluyla, bu aşiretlerin Osmanlı siyasi sistemine entegre olmasını sağlamaktı. ⁵⁵ Ancak kısa bir zaman sonra Diyarbakir ve Musul vilâyetlerinden de ileri gelen aşiret ailelerinden dörder erkek çocuk yerel idareciler tarafından seçilip İstanbul’a getirilmiştir. Bu çocuklar, “onları cehaletinden karanlığından ve vahşilik çukurundan” kurtarmak ve “bilgi ve eğitimin ışığını paylaşmaları, medeniyetin meyvelerini tatmaları” için bu okulda eğitileceklerdi. ⁵⁶

Aşiret Mektebi, Maarif Nezareti’nin denetimindeydi; okulun manevi başkanı ise padişahı. Yatılı öğretim veren bu kurumun, 12-16 yaşlarındaki toplam 210 çocuğa beş yıl süreyle eğitim vermesi planlanmıştı. Kurumun müdürünü Maarif Nezareti öneriyor, padişah onaylıyordu. Öğrencilere Allah’a, Peygamberi Muhammed’e ve Halife-Sultan’a itaat etmeleri öğretiliyordu. Öğrenciler önce Osmanlı Türkçesi’ni öğreniyor, daha sonra bütün dersler bu dilde veriliyordu. Okulun ibtidai, rüşdiye ve idadi derslerinin karışımından oluşan bir müfredatı vardı. Aşiret Mektebi mezunları, Mekteb-i Mülkiye’yi bitirdikten sonra memleketlerine döndüklerinde, yerel idarede devlet memuru ya da düşük rütbeli jandarma subayı olabiliyorlardı. ⁵⁷

---

⁵⁴ BOA MV No. 54, s. 17 (10 L 1307/30 Mayıs 1890).

⁵⁵ Bu kurumun ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe, 1997); Deringil, *Well-Protected*, 101-104; Eugene Rogan, “Aşiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907),” *Int. J. Middle East Stud.* 28 (1996), 83-107, ve İbrahim Sarıkaya, “Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi,” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11-63 (1972), 17-24. Ayrıca bkz. BOA YMTV 67/90 (27 Safer 1310), 15 M 1310/9 Ağustos 1892; BOA YMTV 68/41 (11 Ra 1310/3 Ekim 1892).

⁵⁶ BOA YMTV 67/90 (27 Safer 1310), tarih 15 M 1310/9 Ağustos 1892; YMTV 68/41 (11 Ra 1310/3 Ekim 1892).

Rogan'a göre güçlü aşiret ailelerinin oğullarını bu kuruma çekme hedefine ulaşamadı, 210 öğrencilik kota bir türlü doldurulamadı. Merkezi idareyle çevredeki aşiretler arasındaki sınırlı, çoğu kez düşmanca ilişkiler aşiret ağlarının oğullarını uzaktaki başkente göndermekte isteksiz davranmalarına yol açtı.⁵⁸ Bütün bunlara rağmen, Abdülhamid döneminin sonuna doğru Osmanlı kültürünü az çok özümsemiş bir aşiret elitinin ortaya çıktığı ileri sürülebilir.

Hilâfete ve Sünnî İslama dayalı Osmanlı devlet düzeni açısından Alevîlik ve Yezidilik gibi Sünnilikle pek de bağdaşmayan cemaat grupları Bâb-ı Âli tarafından potansiyel şüpheli gözüyle bakılmaktaydı.

Zazalar ve Kürtçe konuşan Aleviler, kısmen Diyarbekir vilâyetinde olmak üzere kuzeye doğru, Mamuretülaziz ve Dersim bölgesine doğru yaygın biçimde meskûn idiler. Gerek coğrafik güçlükler, gerekse dinsel şüpheler dolayısıyla merkezi idare sözünü ettiğimiz nüfus gruplarına erişmemişti. Bu topluluklardan vergi ve asker toplamada karşılaşılan güçlükler, ayrıca bölge halkının sık sık Osmanlı devletine karşı ayaklanması, Bâb-ı Âli'yi Alevileri Sünnileştirmek ve bağlılıklarını kazanmak için uzun vadeli bir politika uygulamaya yöneltmiştir. Bu politikanın bir parçası olarak, 1880'lerde ve 1890'larda Kur'an ve Sünni akidesini anlatan kitaplar bedava dağıtılmış, 1900'lerde hükümet Kürt Alevilerine yönelik ilkokullar açmak için girişimlerde bulunmuştur.⁵⁹

Alevilere benzer bir durum Yezidiler için de söz konusuydu. Diyarbekir vilayetinin de dahil olduğu Kuzey Mezopotamya'da aşiret yapısında yaşayan bu cemaatin üyeleri, Müslüman komşularınca sık sık "Şeytana tapmakla" suçlanmıştır.⁶⁰ Ondokuzuncu yüzyılın başlarına dek komşu Müslüman Kürt aşiretlerine karşı bağımsızlıklarını korumayı başaran Yezidiler, o

---

⁵⁷ BOA YMTV 67/90 (27 Safer 1310), 15 M 1310/9 Ağustos 1892; BOA YMTV 73/99 (14 C 1310/0 Aralık 1892); BOA IH 56 (12 R 1318/9 Ağustos 1900); BOA IH 19 (8 Ş 1320/10 Kasım 1902); BOA IH 50 (13 L 1325/19 Kasım 1907); Rogan, 92-93.

⁵⁸ Rogan, 89-91.

⁵⁹ BOA YEE A/24-XI/24/132 (Şâkir Paşa Evrakı). Ayrıca bkz. Karaca, *Anadolu Islahatı*, 77, 128.

⁶⁰ Osmanlı imparatorluğundaki Yezidilerle ilgili olarak bkz. Ralph H.W. Empson, *The Cult of the Peacock Angel. A Short Account of the Yezîdî Tribes of Kurdistan* (Londra, 1928); "La Yazidiyah: un vernis d'islam sur une hérésie gnostique," *Annales Islamologiques* 7 (1967), 1-20; P.G. Kreyenbroek, *Yezidism. Its Background, Observances and Textual Tradition* (New York: Edwin Mellen Press, 1995); Rev. W.A. Wigram-Edgar T.A. Wigram, *The Cradle of Mankind. Life in Eastern Kurdistan* (Londra 1914); Nelida Fuccaro, "Ethnicity, State Formation, and Conscriptation in Post-colonial Iraq: The Case of the Yazidi Kurds of Jabal Sinjar," *Int. J. Middle East Stud.* 29 (1997), 558-580.

zamanlar bile, bölgede azınlık konumundaydı. Ne var ki, 1832’de yerel Kürt aşiretleri Revanduz bölgesinin (günümüz Kuzey Irak’ının kuzeyinde) güçlü Kürt beyi liderliğinde birleşince, Yezidiler işkence ve zulme uğradılar. 1844’e dek Osmanlı askerleri, Osmanlı ordusuna katılmayı reddeden Yezidilere baskı uyguladı. 1847’de İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi Stratford Canning, Yezidiler adına girişimde bulununca, Osmanlı hükümeti onları askerlik hizmetinden muaf tutmaya karar verdi. Bir başka zulüm olayı da 1892’de, Ferik Ömer Paşa Yezidileri silah zoruyla İslamlaştırmaya kalkıştığında meydana geldi.⁶¹

S. Deringil’den öğrendiğimize göre Ferik Ömer Paşa ayrıca, Yezidi köylerinde yedi mektep açarak onları İslam’a döndürmeyi planlamıştı. Eylül 1892’de muallimler köy okullarına geldiğinde, Yezidiler İslamlaştırma girişimine karşı çıkmışlardır. Ferik Ömer Paşa’nın cebri tedbirlerinden korunmak amacıyla Yezidilerin, Musul’daki Fransız konsolosluğuna başvurarak Hıristiyanlığa geçmeye hazır olduklarını bildirmişler ve koruma istemişlerdir.⁶²

Deringil’in verdiği bilgilerin dışında, ancak tek tük bazı belgelerde, Yezidilere ilişkin eğitsel siyasetlerin izlerini bulabiliyoruz. 1887 tarihli bir kabine raporuna göre, Bitlis vilayeti Gazran kazasındaki Batıryan köyünün tüm ahalisi Yezidilerden oluşuyordu; vilayet idaresi bunların İslam’a döndürüleceğini bildirmiş, burada bir cami yapılmasını ve bir okul açılmasını istemişti. Kabine bu talebi olumlu karşıladı.⁶³ Musul vilayetindeki ve Van vilayeti Hakkâri sancağındaki Yezidileri yavaş yavaş askerlik hizmetine alıştırmak gayesiyle Bâb-ı Âli, padişahın yaveri Şâkir Paşa ve Müşir Şâkir Paşa’nın verdikleri istidayı kabul ederek, Mamuretülaziz vilayeti Dersim sancağında Yezidiler için özel okullar açmaya karar verdi. Bu okullardaki Yezidi öğrencilere “yüksek idealler öğretilecek” (*bazı mertebe gââyâta mazhar edilerek*) ve askerlik hizmetini benimsemeleri sağlanacaktı.⁶⁴ Bu öğrenciler büyük olasılıkla Yezidi eşrafının çocukları olup, daha sonra Musul ve Hakkari’deki aşiretlerine dönmeleri ve Osmanlı yetkililerine askere alma konusunda yardım etmeleri bekleniyordu. Musul vilayeti valisi, Yezidi kökenli bazı aşiretlerin

---

⁶¹ Deringil, *Well-Protected*, 69-73; Empson, 24-25, 89-91; Fuccaro, 567; A.H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (Londra, 1853), 4.

⁶² Deringil, *Well-Protected*, 71.

⁶³ BOA MV No. 26, s. 2 (23 S 1305/10 Kasım 1887).

⁶⁴ BOA AD No. 1424, s. 262 (5 L 1309/3 Mayıs 1892).

Sünni İslama döndüklerini bildiren bir rapor yazarak, bu vilayette toplanan eğitime katkı vergisinin tümünün birkaç yıl boyunca köy seviyesinde ibtidai okulları açılmasına tahsisini talep etti. Vali raporunda ayrıca, Yezidi cemaatince kutsal addedilen “Şeyh Adî Medresesi”nin bir öğretmen okuluna dönüştürülmesini öneriyordu; başkentten gelen bir mektuptan Bâb-ı Âli’nin bu isteği kabul ettiği anlaşılıyor. Bu proje zamanla gerçekleştirildi ve Şeyh Adî medresesi 1914’e dek öğretmen okulu olarak hizmet verdi.⁶⁵

Askeri güç kullanılmasına ve uygulanan asimilasyoncu eğitim politikalarına rağmen rağmen Osmanlılar, Yezidilerin baskın çoğunluğunu İslam’a döndürmeyi ve Osmanlı siyasi yapısına entegre etmeyi başaramamışlardır.⁶⁶ Yezidiler Anadolu ve Mezopotamya’da bile marjinal bir gruptu. Osmanlıların bu nüfus grubunu Osmanlı idari sistemine entegre etme çabaları büyük olasılıkla, bu insanların muhtemel bir diplomatik müdahalede piyon olarak kullanılabilecekleri endişesinden kaynaklanıyordu.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nda devlet eliyle eğitim modernleşmesinin aslî amacı yeniden kurulmakta olan mülkî bürokrasinin ihtiyacı olduğu eğitimli memur kadrosunu oluşturmaktı. Bu bağlamda eğitim modernleşmesinin Tanzimat devri merkezîyetçilik siyasetinin bir fonksiyonu olduğu söylenebilir. 1840’lı yıllarda Tanzimat reformları ilk etapta imparatorluğun geleneksel çekirdek eyaletlerinin bulunduğu Batı Anadolu ve Rumeli coğrafyası’nda uygulanmaya çalışılmıştı. Diyarbakır’ın de bulunduğu Kürdistan coğrafyasında Osmanlı Devleti’nin biçimsel de olsa egemenliğini tesis etmesi başta Botan olmak üzere yerel beyliklerin güçlerinin 1850 öncesinde kırılmasıyla tahakkuk etmişti. Ancak Tanzimat rejiminin Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da mülkî bir nizam kurma yolunda adımlar atması ancak 1867’den itibaren, yani Vilâyât-ı Umumiye Nizamnamesi’nin imparatorluk çapında tatbik edilmesiyle başlamıştır. Bu bağlamda Diyarbakır’da ilk rüşdiye mektebinin 1868 civarında kurulmuş olması bir rastlantı değildir.

---

⁶⁵ BOA YMTV 72/43 (22 Ca 1310), tarih 20 R 1310/11 Kasım 1892; Deringil, *Well-Protected*, 71-72, 73. Şeyh Adî projesinin sonucu hakkında beni bilgilendirdiği için Kudret Emiroğlu’na teşekkür ederim.

⁶⁶ Deringil, *Well-Protected*, 74-75.

Öte yandan Diyarbakir rüşdiyesinin kuruluş zamanı imparatorluk genelinde açılan rüşdiyelere bakıldığında gerçekten de hayli geçtir. Zira imparatorluğun merkez bölgeleri dışında kalan Şam veya hatta Trablusgarp gibi çevre eyalet merkezlerinde dahi rüşdiye mektepleri 1860'lı yılların başlarında tesis edilmişlerdi. Söz konusu gecikmenin aşikâr bir nedenini bulmak zordur. Bir ihtimalle Diyarbakir ve coğrafyası imparatorluğun – hiç olmazsa 1878 öncesinde – stratejik önemi haiz olmayan ücra bölgelerinden biri olup Bab-ı Âli indindeki siyasi nezaketi ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi sonrasında belirginleşmiştir.

Sözünü ettiğimiz gecikmenin Güneydoğu Anadolu'ya yönelik genel bir ihmalkârlığı da içerdiğini biz yöre eşrafının yaptıkları okul açma başvurularına Maarif Nezareti'nin ilgi göstermemesinden de çıkarabiliyoruz. Osmanlı Devleti'nin eğitim siyasetinde Kürdistan'a yönelik olarak dikkatinin artması 1878 sonrasında Abdülhamid rejiminin gütmeye başladığı İslamcılık siyaseti ve ayrıca yükselen Ermeni ulusçu akımları karşısında bölgedeki Ermeni okullarını denetlemek amacıyla maarif meclislerinin ve encümenlerinin kurulması yaklaşımı bağlamında açıklanabilir. Bahis konusu etkenler dolayısıyla önceki dönemlere kıyasla artan ilgiye rağmen Diyarbakir ve çevresine merkezden atanan mektep başına ortalama muallim sayısı Abdülhamid devrinin sonlarına gelindiğinde bile imparatorluk genel ortalamasının hayli altında kalmıştır.

Aynı şekilde Diyarbakir vilayeti dahilinde kurulan rüşdiye ve idadi sayısının Mutlakiyet devrinin sonlarına doğru bile sınırlı bir düzeyde kaldığı dikkati çekiyor. Vilayeti teşkil eden üç sancak merkezinden sadece ikisinde (Diyarbakir ve Mardin) idadi mektebi mevcut olup kazaların ancak bir bölümünde rüşdiye mektebi tesis edilmişti. Buna karşın 1900'lü yılların başında Orta ve Batı Anadolu'ya baktığımızda sözü geçen bölgelerdeki kazaların neredeyse hepsinde rüşdiyelerin mevcut olduğu göze çarpar. Buna paralel bir durum kız orta eğitimi açısından da geçerliydi. 1908'e değin Diyarbakir vilayeti içerisinde sadece vilayet merkezinde bir kız rüşdiye mektebi görmekteyiz.

İmparatorluğun genelinde de olduğu üzere Diyarbakir vilayetindeki idadi ve rüşdiye gibi mekteplerden yararlanan öğrenciler genelde eşraf ve yerel ileri gelen çocukları idiler. Bu duruma yol açan başlıca etkenlerden birisi söz konusu mekteplerin sayı itibarıyla mevcut nüfusa oranla son derece sınırlı sayıda oluşu ve diğeri de bu okulların esas olarak devlet memuru yetiştirmeye

yönelik olmalarıydı. Rüşdiye ve idadi müfredatı, baba mesleğini sürdürecektir çiftçi veya küçük esnaf çocukları açısından üretime ve zanaate yönelik pratik bilgiler sunmadığından çok da cazip değildi. Sonuç olarak rüşdiye ve idadi mezunları genelde yerel devlet dairelerinde görev almışlardır. Esasında bölgedeki devlet okullarının, ileri gelen Kürt ailelerin çocuklarının Osmanlı seçkin kültürüne asimile edilmeleri ve böylelikle bürokratik elit sınıfına dahil edilmeleri için birer araç işlevini gördüğünün altı çizilmelidir. Zikrettiğimiz bu hususun en bâriz ortaya çıktığı kurum İstanbul'daki Aşiret Mektebi'dir. Kürt aşiret ileri gelen çocukları Aşiret Mektebi'nde eğitim aldıktan sonra aşiretlerine geri dönerek kaymakamlık veya jandarmanın komutanlığı gibi devlet görevlerini üstlenmişlerdir.

Abdülhamid devri resmî düzeyde İslamcılığın vurgulandığı bir dönem olduğu kadar zımnî bir kültürel Türkçülüğün de üstü kapalı uygulandığı bir zaman dilimi olarak görülmelidir. Bürokrasinin dili olan Osmanlı Türkçesi, Kur'an dili olan Arapça, sanat-edebiyat dili olan Farsça, Osmanlı Devleti'nin resmen tanıdığı cemaatlerin dilleri ve ayrıca Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Almanca, Rusça gibi Batı'nın başlıca dilleri dışında diğer dillerde eğitime mekteplerde izin verilmemiştir. Söz konusu kısıtlayıcı dil politikasının başlıca mağdurları Kürtler ve Arnavutlardır. Her iki halk nüfus çoğunluğu itibarıyla Sünni Müslüman olup imparatorluğun batı ve doğu cenahlarında yaşamaktaydılar. Her iki cenah Osmanlı Devleti'nin bakış açısından "Makedonya meselesi" ve "Ermeni meselesi" bağlamlarında birer kriz odağı niteliğini taşımakta ve her iki bölgedeki Müslüman Arnavut ve Kürt halkları Bâb-ı Âli tarafından birer stratejik siyasi dayanak olarak kabul edilmekteydi. Bu koşullarda Mutlakiyet rejimi açısından Kürt seçkinlerini eğitim yoluyla Osmanlı merkezine bağlamak ve devlet okullarında eğitim dili olarak münhasıran Türkçeye yer vermek stratejik bir karar olarak kabul edilebilir.

Türkçenin yanı sıra Padişahın Halife sıfatı da Kürtleri din ideolojisi vasıtasıyla merkeze bağlamak üzere işlevselleştirilmiştir. Diğer bir deyişle Sünni İslam vurgusuyla Müslüman kitlelerin Halifeye dinsel bağlılıklarından siyasi meşruiyet aracı olarak yararlanılmak istenmiştir. Bu durumda Sünni Müslümanlığı zayıf veya şüpheli görülen aşiretlerin, Alevi topluluklarının ve Yezidi unsurlarının merkezi otoriteye sadakatlerini güvenceye almak üzere söz konusu nüfus gruplarını Sünnileştirmeye yönelik eğitim politikaları uygulanmaya çalışılmıştır. Zikredilen toplulukların bir çok durumda devlet okullarına kuşkuyla bakmaları ve çocuklarını göndermemeleri nedeniyle Maarif Nezareti Meşihat ile işbirliği yaparak topluluklara gezgin

öğretmenler veya seyyar imamlar göndermişler, Yezidiler söz konusu olduğunda ordu birlikleri ve kaba kuvvet araçları da devreye girmiştir.

Sonuç itibarıyla Tanzimat döneminden başlayarak 1908'e değin Kürdistan'da gelişen Osmanlı eğitim siyasetinin merkezileşme, din ve dil gibi temel asimilasyoncu parametrelerinin Cumhuriyet döneminde, devletin modernleşmesi ve etkinliğinin artması oranında daha da güç kazanarak sürdüğünü söylemek mümkündür. Bu açıdan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbekir ve çevresine yönelik eğitim siyaseti net bir kesintiden ziyade yapısal bir devamlılık arz etmektedir.